

PETER WÜRLF

*Bayerische Landesanstalt für Betriebswirtschaft und Agrarstruktur
München*

PRZEMIANY STRUKTURALNE W ROLNICTWIE I ICH ODDZIAŁYWANIE NA ŚRODOWISKO WIEJSKIE

1. Wprowadzenie

Na funkcjonowanie i obraz środowiska wiejskiego w znaczącym stopniu wywiera wpływ rolnictwo i leśnictwo. Przemiany w tych dziedzinach wywierają długotrwały wpływ na przyszłość rejonów wiejskich. Na przykładzie Bawarii przedstawiono dotychczasowe i oczekiwane przemiany strukturalne w rolnictwie. Ich oddziaływanie na środowisko wiejskie są różnorodne, przy wyraźnym zróżnicowaniu regionalnym.

Tempo przemian strukturalnych w rolnictwie było w przeszłości zróżnicowane. Tymi prostymi słowami opisuje się na ogół gwałtowny proces przystosowania i zmian, który odbywa się w rolnictwie od dziesięcioleci. Jako jednoznacznie mierzalne kryterium przemian stosuje się przy tym zmniejszanie się liczby gospodarstw lub zwiększanie się powierzchni pozostałych gospodarstw. Struktura wielkości gospodarstw stanowi jednak tylko podstawowy element struktury agrarnej, obejmujący wszystkie warunki strukturalne, w których odbywa się produkcja rolnicza i zbyt wytworzonych przez rolnictwo produktów. Rozwój struktury agrarnej po stronie producentów - tylko ten aspekt będzie bliżej rozważany - wywiera długotrwały i różnorodny wpływ na całe środowisko wiejskie (rys.1).

Do zmian strukturalnych w produkcji rolnej przyczyniają się także inne warunki, wynikające przede wszystkim z wymagań ochrony środowiska przy zagospodarowywaniu terenów wiejskich. Wyżej wymienione zasady użytkowania, wraz ze zmianami struktury wielkości gospodarstw, wywierają także wpływ na intensywność i zakres wykorzystania użytków rolnych.

Rysunek 1. Skutki procesu dostosowywania się rolnictwa po stronie producentów

2. Proces zmian struktury gospodarstw w Bawarii

2.1. Zmiana liczby i przeciętnej wielkości gospodarstw

W latach 1965-1993 liczba gospodarstw rolnych zmniejszyła się równo o 157000 lub o 43%. Rocznie liczba gospodarstw zmniejszała się przeciętnie o 1,5%, przy czym wielkość rocznych zmian wahała się od 0,3% (1979/80) do 4,2% (1969/70).

Przy uwzględnieniu zmniejszenia się powierzchni użytków rolnych o równo 300000 ha, w tym okresie (1965: 3,654 mln ha użytków rolnych; 1993: 3,353 mln ha użytków rolnych), przeciętna powierzchnia gospodarstwa wzrosła z 10,1 ha do 16,3 ha użytków rolnych.

Od momentu rozpoczęcia socjoekonomicznej rejestracji typów gospodarstw w roku 1971 obniżyła się liczba gospodarstw stanowiących główne źródło utrzymania właścicieli, o ponad 100000 gospodarstw, w okresie do roku 1993. W tym samym czasie liczba gospodarstw, których właściciele posiadali dodatkowe źródło dochodów, zmieniła się per saldo o niespełna 20000.

Proces ten może wynikać z dwóch różnych przyczyn, a więc „nacisku na przenoszenie się” (dysproporcje dochodów) i „przenoszenia się w wyniku „ssania”, wywieranego przez otoczenie”⁽¹⁾. „Ssanie” pracowników zatrudnionych w rolnictwie może istnieć także przy porównywalnych, oczekiwanych dochodach w rolnictwie i poza nim, gdy istniejące alternatywy uzyskiwania dochodów poza rolnictwem są oceniane subiektywnie jako korzystniejsze.

Zmiany, w stosunku cen do kosztów w rolnictwie, nie wykazywały w przeszłości żadnych bezpośrednich i dających się zauważyć w krótkim okresie czasu oddziaływań na liczbę zatrudnionych w rolnictwie. Porównanie pięcioletnie, odnoszące się do rezygnacji z prowadzenia gospodarstw, wykazuje w okresie od 1965 roku do 1975 roku większą liczbę rezygnacji z prowadzenia gospodarstw, mimo korzystnego kształtowania się cen za produkty rolne, niż w następnych okresach, w których następowała tendencja zmniejszających się cen produktów rolnych.

O rezygnacji z prowadzenia gospodarstwa decyduje się w większości przypadków w momencie zmiany pokoleniowej, która dokonuje się w gospodarstwie.

2.2. Regionalne różnice przy zmianie struktury gospodarstw

Analiza zmian liczby gospodarstw, przeprowadzona w poszczególnych gminach, wykazuje w Bawarii duże różnice w procesie strukturalnego przystosowania się. Różnic, występujących w gminach nieznacznie od siebie oddalonych, nie można często wytłumaczyć jedynie różnicą środowiska lokalnego.

Jedną z różnych przyczyn zróżnicowanego rozwoju była struktura początkowa gospodarstw, szczególnie udział gospodarstw stanowiących główne i dodatkowe źródło dochodu swoich właścicieli. W grupie gmin o największej dynamice zmian struktury (grupa 4 w tabeli 1), liczba gospodarstw zmieniła się w okresie 1974 - 1991 o 47,2%. Udział gospodarstw, które stanowiły dla swoich właścicieli główne albo dodatkowe źródło dochodu, wynosił w tej grupie, w roku 1974, odpowiednio 36 i 64 procent. Wielkość zmian liczby w 1 grupie gmin, była znacznie mniejsza od średniej bawarskiej i występował tutaj prawie odwrotny udział gospodarstw stanowiących dla swoich właścicieli główne albo dodatkowe źródło dochodu, wynoszący odpowiednio 62 i 38 procent.

Tabela 1.

Zmiana struktury gospodarstw rolnych w Bawarii, w okresie 1974 do 1991,
(według grup gmin)

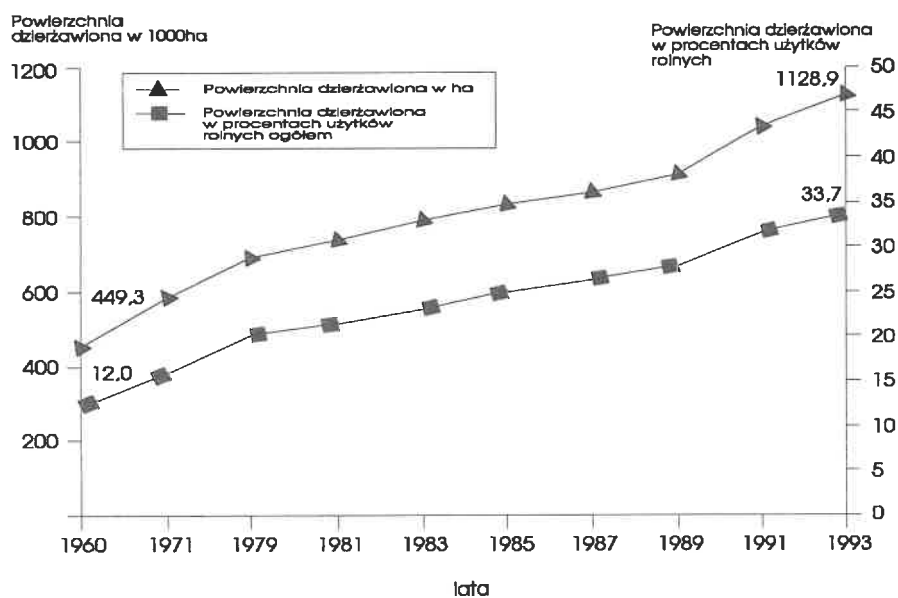
Cecha	Liczba gospodarstw ogółem	Zmiana liczby gospodarstw w procentach			
		<(-24,5)	(-24,6)-(-31,7)	(-31,8)-(39,9)	>(-40,0)
Nr grupy		1	2	3	4
Liczba gmin	2052	500	563	529	460
Liczba gospodarstw ogółem w 1971 roku	314722	69149	98266	91192	56115
Liczba gospodarstw ogółem w 1991 roku	214860	55822	70569	58845	29624
Zmiana liczby gospodarstw w okresie 1974-1991 w %	-31,7	-19,3	-28,2	-35,5	-47,2
Liczba gospodarstw, stanowiących główne źródło dochodu swoich właścicieli w 1974 roku	162444	42470	55423	44778	19773
Liczba gospodarstw, stanowiących główne źródło dochodu swoich właścicieli w 1991 roku	96069	28314	32941	24816	9998
Liczba gospodarstw stanowiących główne źródło dochodu swoich właścicieli w 1974 roku w % *)	52	62	57	50	36
Liczba gospodarstw stanowiących główne źródło dochodu swoich właścicieli w 1991 roku w % *)	45	51	47	42	34
Zmiana liczby gospodarstw stanowiących główne źródło dochodu swoich właścicieli, w okresie 1974-1991	-66375	-14156	-22482	-19962	-9775
Udział w każdej grupie gmin w %	100	21	34	30	15
Średnia powierzchnia użytków rolnych na gospodarstwo, stanowiące główne źródło dochodu swojego właściciela w 1974 roku	16,9	17,5	17,1	16,5	16,1
Średnia powierzchnia użytków rolnych na gospodarstwo, stanowiące główne źródło dochodu swojego właściciela w 1991 roku	25,3	23,4	25,2	26,2	28,6
Liczba gospodarstw, stanowiących dodatkowe źródło dochodu swoich właścicieli w 1974 roku	149756	26191	42130	45651	35784
Liczba gospodarstw, stanowiących dodatkowe źródło dochodu swoich właścicieli w 1991 roku	117662	27206	37334	33698	19424
Liczba gospodarstw, stanowiących dodatkowe źródło dochodu swoich właścicieli w 1974 roku w % *)	48	38	43	50	64
Liczba gospodarstw, stanowiących dodatkowe źródło dochodu swoich właścicieli w 1991 roku w % *)	55	49	53	58	66
Zmiana liczby gospodarstw stanowiących dodatkowe źródło dochodu swoich właścicieli w okresie 1974-1991	-32094	+1015	-4796	-11953	-16360
Udział w każdej grupie gmin w %	100	(+3)	15	37	51
Średnia powierzchnia użytków rolnych w ha na gospodarstwo, stanowiące dodatkowe źródło dochodu swojego właściciela w 1974 roku	5,3	5,9	5,6	5,3	4,7
Średnia powierzchnia użytków rolnych w ha na gospodarstwo, stanowiące dodatkowe źródło dochodu swojego właściciela w 1991 roku	7,7	7,6	7,9	7,7	7,2

*) W procentach gospodarstw, znajdujących się w użytkowaniu osób fizycznych

Źródło: Bawarski Urząd Statystyki i Obróbki Danych. Struktura wielkości gospodarstw, raporty o stanie rolnictwa i spisy rolne z różnych lat.

3. Zmiany struktury gospodarstw i stosunki dzierżawy

Zmiana struktury gospodarstw dokonywała się dotąd prawie wyłącznie na drodze dzierżawy. Od roku 1960 powierzchnia dzierżawionych użytków rolnych wzrosła w Bawarii z 449300 ha do prawie 2,5 - krotnej wielkości w roku 1993, wynoszącej 1128900 ha (rys. 2). Tym samym udział powierzchni dzierżawionych użytków rolnych osiągnął 1/3 całości użytków. Wskutek tego, że użytkownik przestał być równoznacznym z właścicielem gruntu, aktywni rolnicy musieli w roku 1993 zapłacić równo 500 mln marek, przy przeciętnej wielkości dzierżawy 439 marek/ha⁽²⁾. Przy dalszym wzroście dzierżawionych powierzchni o przeciętną wartość z lat 1989 do 1993 (równy 50 000 ha/rok), udział dzierżawionych użytków rolnych osiągnie w 2003 roku 50% całości użytków rolnych. To dodatkowe 520000 ha użytków rolnych spowoduje wzrost czynszów dzierżawnych bawarskich rolników o dalsze 230 mln marek, (przy przeciętnej wysokości czynszu dzierżawnego z roku 1993) i tym samym czynsze dzierżawne osiągną łącznie prawie 3/4 mld marek.

Rysunek 2. Kształtowanie się stosunków dzierżawy w gospodarstwach rolnych Bawarii

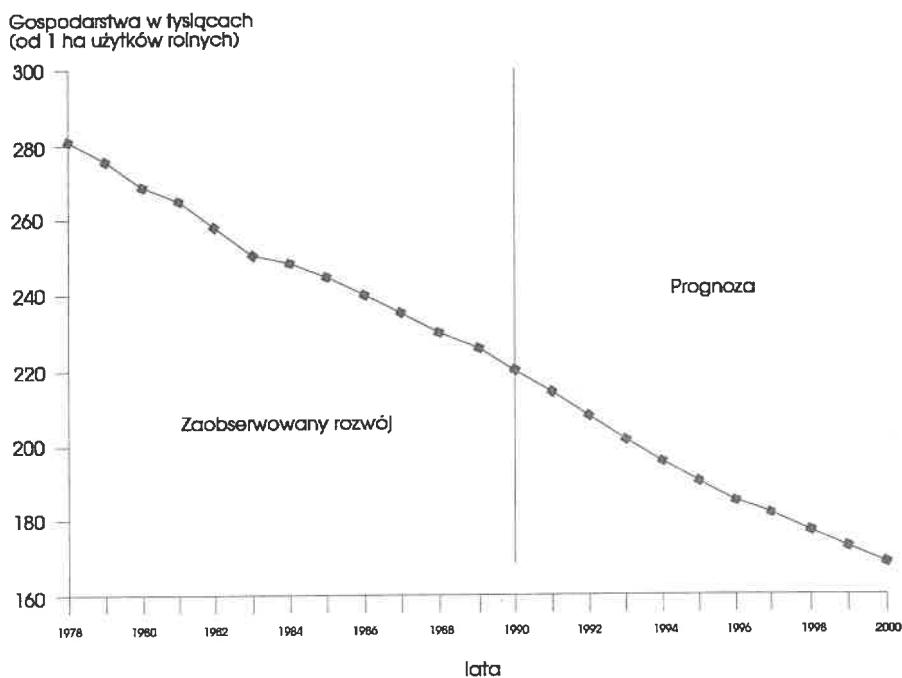
Źródło: Bawarskie Ministerstwo Wyżywienia, Rolnictwa i Leśnictwa: Raport o stanie rolnictwa. Münster 1994

4. Perspektywiczne kształtowanie się liczby gospodarstw rolnych

Prognozy na temat spodziewanych zmian w strukturze gospodarstw i ich liczby, mogą być wykonywane różnymi metodami i na bazie różnych danych.

4.1. Prognoza na bazie obserwowanych przemian

Prof E. Berg⁽³⁾, szacuje wstępnie, na podstawie zaobserwowanych zmian struktury wielkości gospodarstw w Bawarii w okresie 1978 do 1999, że w roku 2000 nastąpi zmniejszenie się ogólnej liczby gospodarstw o równo 168 000 (rys.3). Prognozowana na rok 1994 liczba 196000 gospodarstw okazała się dokładnie o 2000 gospodarstw mniejsza, wskutek rozwoju sytuacji, która nastąpiła do tego roku.

Rysunek 3. Kształtowanie się liczb gospodarstw rolnych w Bawarii do roku 2000.

Źródło: Berg, E.: Sprawozdanie końcowe z tematu badawczego "Rolnictwo w gospodarstwach wiejskich". TU München-Weihenstephan 1991.

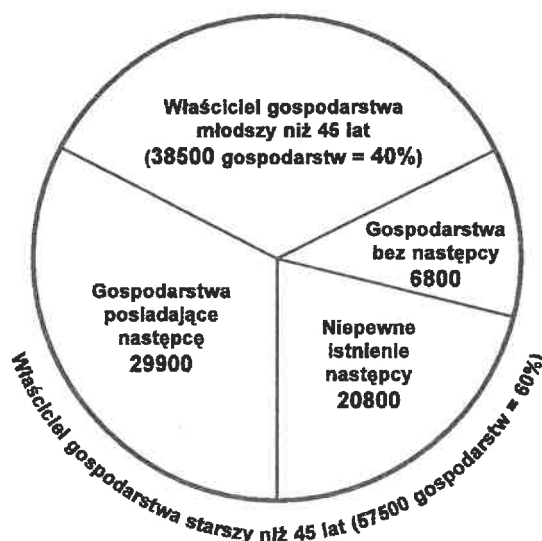
Ogólnie rzecz biorąc trafność prognoz, opartych na zachodzących w przeszłości procesach, zależy od tego, czy rozwój rolnictwa w przyszłości będzie

odbywał się w warunkach podobnych do warunków panujących w przeszłości. Spodziewane, ekonomiczne warunki ramowe najbliższych lat będą różniły się od warunków panujących w przeszłości. Rozbieżności wynikną także z ukierunkowanych na przedsiębiorczość procesów rozwojowych bawarskiego rolnictwa, zmierzających w kierunku wielofunkcyjności i kombinacji różnych źródeł dochodu.

4.2. Prognozy opracowywane na podstawie ankiet przeprowadzanych wśród rolników

Podczas przeprowadzania spisu rolnego w 1991 roku pytano właścicieli gospodarstw o ich wiek, a właścicieli starszych niż 45 lat także o posiadanie następców. Wyniki ankiety, przedstawione na rysunkach 4 i 5, można wykorzystać do wstępnego oszacowania sytuacji w średnio odległej perspektywie (10 - 15 lat), przy czym dokonano następujących założeń:

- gospodarstwa, których właściciele są młodsi niż 45 lat i gospodarstwa posiadające następcę, są traktowane w średnio odległej perspektywie jako stabilne;
- „niepewne istnienie następcy” należy przyporządkować w oczekiwanych warunkach do kategorii „bez następcy”.

Rysunek 4. Wiek właściciela gospodarstwa i problem następcy w gospodarstwach, stanowiących główne źródło dochodu swoich właścicieli w Bawarii w 1991 r.

Rysunek 5. Wiek właścicieli gospodarstw i problem następców w gospodarstwach stanowiących dodatkowe źródło dochodu swoich właścicieli w Bawarii w 1991 r.

Przy tego rodzaju interpretacji należy liczyć się w średnio odległej perspektywie z łączną liczbą 140000 stabilnych gospodarstw (68000 gospodarstw, stanowiących główne źródło dochodu swoich właścicieli i 72000 gospodarstw, stanowiących dodatkowe źródło dochodu swoich właścicieli).

5. Przemiany strukturalne w rolnictwie i w środowisku wiejskim

5.1. Możliwości zarobkowe

Wskutek zachodzenia procesów dostosowawczych w kształtowaniu się struktury gospodarstw rolnych w okresie 1972 do 1991 doszło do zaistnienia na rynku pracy łącznie 355000 pracowników w rejonach wiejskich, z tego 115000 zatrudnionych uprzednio w rolnictwie w pełnym wymiarze czasu pracy i 240000 pracowników zatrudnionych uprzednio w rolnictwie w niepełnym wymiarze czasu pracy. Dla tych pracowników stworzono w uprzednio podanym okresie dostateczne możliwości zarobkowe, przy czym nie można ustalić liczby osób, które wyprowadziły się z rejonów wiejskich.

5.2. Formy osiedli i struktura wsi.

Każda rezygnacja z prowadzenia gospodarstwa oznacza częściową lub całkowitą utratę dotychczasowego przeznaczenia budynków gospodarczych. Przy projektowaniu rozwoju wsi w Bawarii dążono do wykorzystania opuszczonej

substancji budowlanej, zgodnie z charakterem wsi, jednak możliwe wykorzystania alternatywne są ograniczone.

Wskutek przemian strukturalnych redukuje się także rolnicza funkcja wsi, jak to wynika z tabeli 2.

Tabela 2.

Przemiany strukturalne i funkcje rolnicze w gminach Bawarii

Gminy, w których nie było	Okres	
	1971/73	1992
Gospodarstwa	2	4
Chowu krów mlecznych	5	40
Chowu tuczników	9	46
Chowu świń	99	365

Źródło: Bawarski Urząd Statystyki i Obróbki Danych. Struktura wielkości gospodarstw, raporty o stanie rolnictwa i spisy rolne z różnych lat.

Rezygnacja z chowu bydła w małych stadach, przy dążeniu do zachowania zaopatrzenia rynku, powoduje jednak, że pogłowie zwierząt koncentruje się w większych stadach. Ryzyko inwestycyjne rolników rozbudowujących swoje gospodarstwa w części wewnętrznej wsi należy traktować jako duże, ze względu na wzrost wymagań ochrony środowiska. Potraktowanie w zarządzeniu o użytkowaniu budynków wsi (BauNVO) jako terenów wiejskich nie daje rolnikom żadnej wystarczającej gwarancji. Rezygnacja z prowadzenia gospodarstw wiejskich powoduje powstanie powolnego procesu przekształcania się wsi na obszary mieszkalne. Dla pozostałych rolników decydujące jest przy tym, aby o dopuszczalności wykorzystania rolniczego nie decydował kiedyś przewidziany charakter wsi, lecz jej rzeczywisty charakter. Na konferencji KTBL w Würzburgu, na temat "Stanowienie prawa jako czwarty czynnik produkcji" w 1994 r. sformułowano więc zalecenie, aby doradzać rolnikom, którzy zamierzają powiększyć pogłowie zwierząt w swoim gospodarstwie, przeniesienie się poza rejon gęstej zabudowy wsi. Całkowite przenosiny, w przeciwieństwie do modernizacji starego gospodarstwa, połączone są z bardzo dużym nakładem inwestycyjnym, przeniesienie zaś poszczególnych gałęzi produkcji może natomiast powodować istotne zakłócenia w przebiegu produkcji.

Konflikty spowodowane imisjami hałasu i zapachu, między rolnikami i ludnością nierolniczą, zachodzące w zmieniających swój charakter wsiach, decydują obecnie bardziej niż inne czynniki o możliwościach rozwoju gospodarstw rolnych. Zasady „nakazu brania pod uwagę” i „włączania w istniejącą strukturę” relatywizują się nieuchronnie, wraz ze zmniejszającą się liczbą gospodarstw rolnych w wsiach. Zagwarantowanie lokalizacji gospodarstw, przy egzekwowaniu prawa budowlanego i przy planowaniu kierunkowym, stanowi więc nadrzędne zadanie Äflue, jako reprezentanta interesów publicznych.

5.3. Wykorzystanie powierzchni i struktury krajobrazu

5.3.1. Rodzaj i intensywność zagospodarowania.

Tutaj chodzi przede wszystkim o rozstrzygnięcie, czy przemiany strukturalne i tym samym zmieniająca się wielkość gospodarstw oraz formy zarobkowania gospodarstw rolnych oddziałują na środowisko rolnicze.

W badaniach, przeprowadzonych na zlecenie Federalnego Ministerstwa Wyżywienia, Rolnictwa i Leśnictwa przez Instytut Ekonomiki Rolnej Uniwersytetu w Göttingen⁽⁴⁾ nie stwierdzono istotnego wpływu wielkości gospodarstw na zużycie nawozów i środków ochrony roślin w przeliczeniu na ha. Zastosowanie tych pomocniczych środków produkcji wykazuje jednak wyraźne różnice regionalne.

Z ekologicznego punktu widzenia trzeba jednak skrytykować w powyższej pracy fakt, że wpływ nawożenia i ochrony roślin na środowisko mierzono wielkością zużycia, a nie bezpośrednio w postaci zmian wywoływanych w samym środowisku, glebie, wodzie, powietrzu, przestrzeni życiowej i naturze.

Zwiększanie się gospodarstw rolnych jest też wielokrotnie powiązane z upraramianiem na dużej powierzchni opuszczonych pól. Tego rodzaju proces stałby w sprzeczności z wyobrażeniami ekologów krajobrazowych i strażników przyrody, dążących do zachowania urozmaiconego i różnorodnie użytkowanego krajobrazu rolniczego, składającego się z małych pól. Wymagania te uzasadnia się estetyką krajobrazu, przede wszystkim etycznie uzasadnionym zachowaniem przestrzeni życiowej, jako podstawowego warunku ochrony gatunków. Dotychczasowe zmiany struktury gospodarstw Bawarii nie spowodowały jeszcze znaczącego oddziaływania na strukturę pól. W średniej perspektywie czasowej nie należy oczekiwać istotnych zmian w strukturze pól i wykorzystaniu użytków rolnych, jeżeli przyszłościowe dostosowywanie się struktury gospodarstw będzie się odbywało tak jak dotąd, w formie dzierżawy.

Dla pogodzenia interesu, zagospodarowania obszarów wiejskich i ochrony gatunków oraz ochrony natury, zasadnicze znaczenie ma przyszła strategia ochrony. Dyskutowana jest jeszcze zasada połączenia produkcji i ochrony gatunków na tej samej powierzchni lub zasada segregacji (z jednej strony intensywnie użytkowane powierzchnie produkcyjne, a z drugiej powierzchnie służące ochronie gatunków i ich pielęgnacji).

5.3.2. Zakres zagospodarowania obszarów wiejskich

Przejmowanie przez innych rolników użytków rolnych ze zlikwidowanych gospodarstw napotyka już jednak dzisiaj na ograniczenia. Na terenach o trudnych warunkach naturalnych, gdzie występują przeważnie małe gospodarstwa i małe powierzchnie poszczególnych upraw (np. Szwajcaria Frankońska) rezygnacja z prowadzenia małych gospodarstw powoduje często zaprzestanie rolniczego użytkowania gruntów. Ze względu na rozdrobnienie pól pozostali rolnicy są

coraz mniej zainteresowani dalszym prowadzeniem tutejszych, tradycyjnych upraw, np. kultur specjalnych, jak np. niewielkie sady. Komasacja gruntów nie dochodzi do skutku często z powodu braku zainteresowania ich posiadaczy, ale także wskutek wymagań ochrony przyrody, mających na celu zachowanie tych cennych przestrzeni życiowych dla ochrony różnych gatunków zwierząt. Wyżej wymienione trudności mogą również utrudniać użytkowanie pól o większej powierzchni bez uporządkowania stosunków własnościowych.

Odrębnym problemem jest powstawanie spowodowanych przemianami strukturalnymi odłogów, których właściciele dążą do ich zalesienia. Szczególnie w gminach o już dużej ilości lasu, w dotąd pozbawionych lasu dolinach lub w gminach o dużym ruchu turystycznym powstają obawy, że zalesienie spowoduje długotrwałe pogorszenie się atrakcyjności krajobrazu.

6. Perspektywy

Wskutek różnorodnych zależności między gospodarką rolniczą i przestrzenią, w której się ona odbywa, przewidywane przemiany strukturalne wywierają długotrwały wpływ na funkcjonowanie i obraz rejonów wiejskich. Zmiany strukturalne w rolnictwie stają się więc coraz większym wyzwaniem dla wszystkich, którzy ponoszą odpowiedzialność za rejony wiejskie. Występują przy tym - jak już w przeszłości - wyraźne różnice regionalne w procesie dostosowywania się rolnictwa do nowych warunków. Dynamika tego procesu zostanie prawdopodobnie, przy dającej się przewidzieć ogólnej sytuacji gospodarczej w przyszłości, silnie zdominowana przez intensywność „przenoszenia się w wyniku „ssania”, wywieranego przez otoczenie”.

LITERATURA:

- (1) Schmitt, G. i Burose, Ch.: Siły napędowe procesu przystosowawczego struktury rolnej w Republice Federalnej Niemiec - nacisk na przenoszenie się czy przenoszenia się w wyniku „ssania”, wywieranego przez otoczenie? *Berichte über Landwirtschaft* 73 (2), marzec 1995. ss. 177-203.
- (2) Bawarskie Ministerstwo Wyżywienia, Rolnictwa i Leśnictwa: Raport o stanie rolnictwa. Münster 1994.
- (3) Berg, E.: Sprawozdanie końcowe z tematu badawczego „Rolnictwo w gospodarstwach wiejskich”. TU München-Weihenstephan 1991.
- (4) Nieberg, H.: Wpływ wielkości gospodarstw i form zarabkowania na oddziaływanie produkcji rolniczej na środowisko. *Schriftenreihe des Bundesministeriums für Ernährung, Landwirtschaft und Forsten, Angewandte Wissenschaft, Heft 428*. Münster 1994.